

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



معاونت پژوهش و فن آوری به نام خدا منشور اخلاق پژوهش

- با یاری از خداوند سبحان و اعتقاد به این که عالم محضر خداست و همواره ناظر بر اعمال انسان و به منظور پاس داشت مقام بلند دانش و پژوهش و نظر به اهمیت جایگاه دانشگاه در اعتلای فرهنگ و تمدن بشری، ما دانشجویان و اعضاء هیئت علمی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی متعهد می گردیم اصول زیر را در انجام فعالیت های پژوهشی مد نظر قرار داده و از آن تخطی نکنیم:
- ۱- اصل حقیقت جویی: تلاش در راستای پی جویی حقیقت و وفاداری به آن و دوری از هرگونه پنهان سازی حقیقت.
 - ۲- اصل رعایت حقوق: التزام به رعایت کامل حقوق پژوهشگران و پژوهیدگان (انسان، حیوان و نبات) و سایر صاحبان حق.
 - ۳- اصل مالکیت مادی و معنوی: تعهد به رعایت کامل حقوق مادی و معنوی دانشگاه و کلیه همکاران پژوهش.
 - ۴- اصل منافع ملی: تعهد به رعایت مصالح ملی و در نظر داشتن پیشبرد و توسعه کشور در کلیه مراحل پژوهش.
 - ۵- اصل رعایت انصاف و امانت: تعهد به اجتناب از هرگونه جانب داری غیر علمی و حفاظت از اموال، تجهیزات و منابع در اختیار.
 - ۶- اصل رازداری: تعهد به صیانت از اسرار و اطلاعات محرمانه افراد، سازمان ها و کشور و کلیه افراد و نهادهای مرتبط با تحقیق.
 - ۷- اصل احترام: تعهد به رعایت حریم ها و حرمت ها در انجام تحقیقات و رعایت جانب نقد و خودداری از هرگونه حرمت شکنی.
 - ۸- اصل ترویج: تعهد به رواج دانش و اشاعه نتایج تحقیقات و انتقال آن به همکاران علمی و دانشجویان به غیر از مواردی که منع قانونی دارد.
 - ۹- اصل براءت: التزام به براءت جویی از هرگونه رفتار غیرحرفه ای و اعلام موضع نسبت به کسانی که حوزه علم و پژوهش را به شائبه های غیرعلمی می آلاینند.



معاونت پژوهش و فن آوری

به نام خدا

تعهد اصالت رساله یا پایان نامه تحصیلی

اینجانب بهروز حاجیان دانش‌آموخته مقطع کارشناسی ارشد در رشته حقوق/ خصوصی که در تاریخ ۱۳۹۶/۱۲/۱۰ از پایان نامه خود تحت عنوان "**بررسی اعتبار و ماهیت حقوقی اسناد خزانه**" با کسب نمره دفاع نموده ام بدینوسیله متعهد می شوم:

این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آنرا در فهرست مربوطه ذکر و درج کرده ام. این پایان نامه قبلاً برای هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه ها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هرگونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم. چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را می پذیرم و دانشگاه آزاد اسلامی واحد نراق مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضاء



دانشگاه آزاد اسلامی

واحد نراق

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A) در رشته حقوق گرایش خصوصی

عنوان :

بررسی اعتبار و ماهیت حقوقی اسناد خزانه

استاد راهنما:

دکتر محمدمهدی حاجیان

نگارش :

بهرروز حاجیان

زمستان ۱۳۹۶



دانشگاه آزاد اسلامی واحد نراق

فرم صورت جلسه دفاع

موضوع پایان نامه: بررسی اعتبار و ماهیت حقوقی اسناد خزانه

کد شناسایی :

با تاییدات خداوند متعال، گواهی می شود که جلسه دفاعیه پایان نامه آقای بهروز حاجیان دانشجوی رشته حقوق / خصوصی ورودی ۱۳۹۱ به شماره دانشجویی ۹۱۱۰۷۹۲۹۵ نیمسال انتخابی در تاریخ ۱۳۹۶/۱۲/۱۰ روز ساعت در دانشگاه آزاد اسلامی واحد نراق برگزار شد و پس از بررسی و تبادل نظر به شرح ذیل طبق رای هیات داوران حاضر در جلسه با نمره به عدد (از ۱۸ نمره) و به حروف و با درجه به تصویب رسید.

استاد راهنما: دکتر محمد مهدی حاجیان

استاد مشاور: در صورت داشتن استاد مشاور

استاد داور ۱: دکتر علیرضا انتظاری

استاد داور ۲: دکتر جمشید شریفیان

مدیر گروه: دکتر سعید شریعتی

نماینده دفتر تحصیلات تکمیلی: آقای رضا حسینی

معاون پژوهش و فناوری: دکتر حسین مالکی نژاد

سپاسگزاری

حمد و سپاس بی کران خداوند متعال را که توانایی انجام این پروژه را بر من سهل و ارزانی داشت. پروردگارا، سپاسگزارم که چراغ علم را فراروی زندگی ام قرار دادی. بر خود لازم می دانم به مصداق حدیث شریف " من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق " از تمامی عزیزانی که مرا در تدوین این پژوهش یاری دادند تشکر و امتنان داشته و از خداوند متعال سلامتی و توفیق آن ها را آرزومندم.

بر من فرض است ابراز سپاس بی حد از استاد عزیزم، معلم اخلاق، جناب آقای دکتر محمد مهدی حاجیان در مقام استاد راهنما که در طی این پژوهش با متانت و دقت نظر با راهنمایی های عالمانه و روشنگرانه انجام تحقیق را تسهیل نمودند تقدیر، تشکر و سپاسگزاری می نمایم.

تقدیم به

همه کسانی که دوستشان دارم.

خدایا تو انم ده تا قطره ای از دریای بی کران محبت این عزیزان را جبران کنم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	مقدمه
۲	۱- بیان مسئله
۳	۲- هدف تحقیق
۳	۳- اهمیت موضوع
۴	۴- سؤالات تحقیق
۴	الف) سوالات اصلی
۴	ب) سوالات فرعی
۴	۵- فرضیات تحقیق
۴	۶- پیشینه تحقیق
۴	۷- روش تحقیق
۵	۸- مشکلات و تنگناهای تحقیق
۵	۹- سازمان دهی تحقیق

فصل اول: کلیات، تاریخچه و مفاهیم

۷	مبحث اول: ابزارهای مالی (صکوک)
۷	گفتار اول: تعریف لغوی ابزارهای مالی (صکوک)
۷	گفتار دوم: تعریف اصطلاحی ابزارهای مالی (صکوک)
۸	مبحث دوم: تاریخچه صکوک (سیر تحول)
۹	گفتار اول: اسناد خزانه (۱۳۲۰)
۹	گفتار دوم: اوراق قرضه ملی (۱۳۳۰)
۹	گفتار سوم: اسناد خزانه (۱۳۴۱)
۱۰	گفتار چهارم: اوراق قرضه دفاعی (۱۳۴۶)
۱۰	گفتار پنجم: اوراق قرضه کشاورزی (۱۳۴۶)
۱۰	گفتار ششم: اوراق قرضه عباس آباد (۱۳۵۰)
۱۰	گفتار هفتم: اوراق قرضه اصلاحات ارضی (۱۳۵۲)
۱۱	گفتار هشتم: اوراق گسترش مالکیت واحدهای تولیدی (۱۳۵۴)
۱۱	گفتار نهم: اوراق قرضه بانک توسعه کشاورزی ایران (۱۳۵۴)
۱۱	گفتار دهم: اوراق قرضه بدون جایزه (۱۳۵۸)
۱۱	گفتار یازدهم: بررسی سوابق اوراق قرضه

- ۱۳..... مبحث سوم: انواع ابزار مالی
- ۱۳..... گفتار اول: ابزارهای مالی غیرانتفاعی
- ۱۴..... بند اول: اوراق قرض الحسنه
- ۱۵..... گفتار دوم: ابزارهای مالی انتفاعی با بازدهی انتظاری (غیر معین)
- ۱۵..... بند اول: اوراق مشارکت
- ۱۵..... بند دوم: اوراق مضاربه
- ۱۷..... بند سوم: اوراق مزارعه
- ۱۷..... بند چهارم: اوراق مساقات
- ۱۸..... گفتار سوم: ابزارهای مالی انتفاعی با بازدهی معین
- ۱۸..... بند اول: اوراق مرابحه
- ۲۰..... بند دوم: اوراق اجاره
- ۲۱..... بند سوم: اوراق منفعت
- ۲۱..... بند چهارم: اوراق استصناع
- ۲۳..... گفتار چهارم: اوراق قرضه
- ۲۳..... بند اول: اوراق قرضه اسلامی
- ۲۵..... مبحث چهارم: اسناد خزانه
- ۲۵..... گفتار اول: تعاریف
- ۲۵..... بند اول: تعریف اصطلاحی (حقوقی) سند
- ۲۵..... بند دوم: تعریف لغوی خزانه
- ۲۶..... بند سوم: تعریف اصطلاحی خزانه
- ۲۷..... بند چهارم: اسناد خزانه
- ۲۸..... گفتار دوم: مقایسه تعریف لغوی اسناد خزانه با معنای مصطلح
- ۲۹..... گفتار سوم: تعریف اصطلاحی اسناد خزانه
- ۲۹..... مبحث پنجم: ارکان اسناد خزانه اسلامی
- ۲۹..... گفتار اول: طلبکاران غیردولتی
- ۳۰..... گفتار دوم: بانک عامل
- ۳۰..... گفتار سوم: ناشر
- ۳۰..... گفتار چهارم: بازخرید
- ۳۲..... مبحث ششم: فرمول تعیین قیمت اسمی اسناد
- ۳۲..... مبحث هفتم: داد و ستد ثانویه
- ۳۲..... مبحث هشتم: قانون حاکم بر اسناد خزانه اسلامی

مبحث نهم: تفاوت اسناد خزانه اسلامی و اوراق تسویه خزانه ۳۳

مبحث دهم: تفاوت‌ها و شباهت‌های اسناد خزانه با سایر ابزارهای مالی ۳۴

فصل دوم: ماهیت حقوقی اسناد خزانه

مبحث اول: بررسی انطباق یا عدم انطباق اسناد خزانه با عقد قرض ۳۶

گفتار اول: تعریف لغوی قرض ۳۶

گفتار دوم: تعریف اصطلاحی قرض ۳۶

گفتار سوم: شرایط خاص عقد قرض ۳۷

گفتار چهارم: طرفین تعهد ۳۷

گفتار پنجم: مورد قرض ۳۷

گفتار ششم: آثار و احکام عقد قرض ۳۸

بند اول: لزوم قرض عقد ۳۸

بند دوم: شروط ضمن عقد ۳۸

بند سوم: انتقال موضوع قرض ۳۹

گفتار هفتم: تعهدات وام‌گیرنده به موضوع تأدیه ۳۹

گفتار هشتم: موعد تأدیه ۳۹

گفتار نهم: تعهدات وام‌دهنده ۴۰

گفتار دهم: اوصاف عقد قرض ۴۰

گفتار یازدهم: نتیجه بررسی و تطبیق عقد قرض با اسناد خزانه ۴۱

مبحث دوم: بررسی انطباق یا عدم انطباق اسناد خزانه با قرارداد سلف ۴۱

گفتار اول: سلف در لغت ۴۲

گفتار دوم: قرارداد سلف در اصطلاح ۴۳

بند اول: قرارداد سلف در فقه ۴۳

بند دوم: قرارداد سلف در حقوق ایران ۴۴

گفتار سوم: شرایط قرارداد سلف ۴۵

گفتار چهارم: نتیجه تطبیق قرارداد سلف با اسناد خزانه ۴۶

مبحث سوم: بررسی اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها ۴۷

گفتار اول: اهمیت و جایگاه اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها ۴۷

گفتار دوم: مفهوم اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها ۴۷

گفتار سوم: مبانی اصل حاکمیت اراده ۴۷

گفتار چهارم: حاکمیت اراده و اصل آزادی قراردادها از دیدگاه فقه اسلامی ۴۹

بند اول: کتاب ۴۹

- بند دوم: سنت ۵۰
- گفتار پنجم: اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها در قانون مدنی ایران ۵۱
- گفتار ششم: بررسی اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها با اسناد خزانه ۵۱
- مبحث اول: بررسی انطباق یا عدم انطباق اسناد خزانه با تبدیل تعهد ۵۲
- گفتار اول: تعریف لغوی ۵۲
- گفتار دوم: تعریف اصطلاحی ۵۲
- گفتار سوم: ماهیت تبدیل تعهد ۵۲
- گفتار چهارم: اقسام تبدیل تعهد (موارد تبدیل تعهد) ۵۳
- بند اول: تبدیل تعهد به واسطه‌ی تبدیل موضوع تعهد ۵۴
- بند دوم: تبدیل تعهد به واسطه‌ی تبدیل منشأ تعهد ۵۴
- بند سوم: تبدیل تعهد به واسطه‌ی تبدیل متعهد ۵۴
- بند چهارم: تبدیل تعهد به واسطه‌ی تبدیل متعهدله ۵۶
- گفتار پنجم: شرایط تبدیل تعهد ۵۷
- بند اول: شرایط عمومی تبدیل تعهد ۵۷
- بند دوم: شرایط اختصاصی تبدیل تعهد ۵۸
- گفتار ششم: آثار تبدیل تعهد ۵۹
- بند اول: سقوط تعهد اول ۵۹
- بند دوم: پیدایش تعهد جدید ۵۹
- بند سوم: زوال تضمینات تعهد اول ۵۹
- گفتار هفتم: نتیجه تطبیق اسناد خزانه با تبدیل تعهد ۵۹

فصل سوم: اعتبار اسناد خزانه

- مبحث اول: بررسی شبهه ربوی بودن اسناد خزانه ۶۲
- گفتار اول: تعریف ربا ۶۲
- گفتار دوم: انواع ربا ۶۴
- بند اول: ربای قرضی ۶۴
- بند دوم: ربای معاملی ۶۴
- گفتار سوم: حکم ربا در اسلام ۶۵
- بند اول: ربا در قرآن ۶۵
- بند دوم: ربا از نظر سنت رسول اکرم (ص) ۶۶
- بند سوم: ربا از دیدگاه اجماع ۶۶
- گفتار چهارم: جایگاه راه‌های تخلص از ربا در اندیشه امام خمینی (ره) ۶۷

- گفتار پنجم: فلسفه تحریم ربا از دیدگاه فقها و مفسران ۶۷
- گفتار ششم: جایگاه ربا در حقوق موضوعه پس از انقلاب اسلامی ۶۸
- بند اول: قانون اساسی ۶۸
- بند دوم: قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) مصوب سال ۶۲ ۶۸
- بند سوم: قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۷۵ و ۹۵ ۶۸
- گفتار هفتم: حیلہ ربا ۶۹
- بند اول: تعریف حیلہ ربا ۷۰
- بند دوم: مصادیق حیلہ‌های مجاز ربا ۷۰
- گفتار هشتم: پاسخ به شبهه ربوی بودن معاملات اسناد خزانه ۷۱
- مبحث دوم: بررسی شبهه بیع کالی به کالی (دین به دین) بودن اسناد خزانه ۷۲
- گفتار اول: اقسام بیع ۷۲
- گفتار دوم: مفهوم بیع کالی به کالی ۷۳
- گفتار سوم: بررسی فقهی بیع کالی به کالی ۷۳
- گفتار چهارم: قلمرو شمول بیع کالی به کالی ۷۴
- گفتار پنجم: بررسی اعتبار بیع کالی به کالی در حقوق ایران ۷۵
- گفتار ششم: بررسی بیع دین به دین با اسناد خزانه ۷۵
- گفتار هفتم: پاسخ به شبهه بیع دین به دین بودن معاملات اسناد خزانه ۷۶
- مبحث سوم: رابطه اعتبار اسناد خزانه با کاهش ارزش پول ۷۶
- گفتار اول: تعریف پول ۷۶
- گفتار دوم: دیدگاه‌ها ۷۸
- گفتار سوم: بررسی نظریه‌ها ۷۹
- بند اول: نظریه‌ی معیار بودن قدرت خرید اسمی پول ۷۹
- بند دوم: نظریه‌ی مصالحه ۷۹
- بند سوم: نظریه‌های تفصیل ۷۹
- بند چهارم: راه کارهای عملی ۸۰
- بند پنجم: نظریه ملاک بودن قدرت خرید حقیقی پول ۸۰
- بند ششم: نظریه‌ی برگزیده ۸۰
- گفتار چهارم: بررسی کاهش ارزش پول در اسناد خزانه ۹۱
- نتیجه‌گیری ۹۲
- پیشنهادها ۹۵
- فهرست منابع و مآخذ ۹۶

چکیده

اسناد خزانه اوراقی هستند که دولت‌ها به هنگام کسری بودجه منتشر می‌کنند، در هنگام فروش به کسر (تنزیل) فروخته می‌شوند و در سررسید به قیمت اسمی توسط دولت خریداری می‌شود. انتشار اسناد خزانه به شیوه معمول آن در نظام‌های مالی مرسوم، قابل‌تعمیم به نظام مالی اسلامی نیست؛ زیرا اگرچه این اسناد فاقد کوپن بهره هستند و در بدو انتشار با کسر از مبلغ اسمی به فروش می‌رسند؛ اما با این شبهه مواجه اند که مانند اوراق قرضه ماهیت ربوی دارند. از سوی دیگر این شبهه مطرح است که معاملات این اسناد از نوع بیع دین به دین بوده که در شرع مقدس نهی شده اند.

در مورد دو شبهه مذکور باید بیان شود که با توجه به قواعد کاهش ارزش پول، این معاملات جزو معاملات ربوی نبوده و در خصوص نوع معاملات نیز تطبیق و هماهنگی بین این نوع معاملات و بیع دین به دین نهی شده نیست و لذا می‌توان این اسناد را صحیح و معتبر دانست.

برای تبیین ماهیت حقوقی اسناد خزانه اسلامی باید رابطه حقوقی که پیش از انتشار این اسناد وجود داشته و حقوق و تعهداتی که پس از انتشار این اسناد برای طرفین به وجود می‌آید را بررسی کرد. حقوق و تعهداتی که پیش از انتشار متوجه طرفین است، منبعت از قراردادی منعقد شده بین طرفین است. به موجب این قرارداد دولت موظف شده است تا مبلغی را در قبال ایفای تعهدات پیمانکار به وی پرداخت کند. اسناد خزانه اسلامی به‌عنوان جایگزینی برای این پرداخت توسط دولت صادر می‌شود و حقوق و تعهدات جدیدی را برای طرفین ایجاد می‌کند. این سازوکار که منجر به سقوط تعهدات سابق و ایجاد حقوق و تکالیف جدید می‌شود فرآیند حقوقی صدور این اسناد را به «تبدیل تعهد» نزدیک می‌کند.

واژگان کلیدی: اسناد خزانه، صکوک، ربا، بیع دین به دین، ابزار مالی اسلامی، تبدیل تعهد.

مقدمه

سرمایه یکی از نهاده‌های اصلی تولید است. در گذشته سرمایه بیشتر به شکل نیروی کار و ابزار و آلات کار انسان مطرح بود. اما، امروزه سرمایه به‌عنوان انباشت نقدینگی برای شروع یا ادامه یک فعالیت اقتصادی نیز در نظر گرفته می‌شود. دولت‌ها و شرکت‌های اقتصادی برای شروع یا ادامه یک فعالیت اقتصادی احتیاج به تأمین سرمایه دارند. این سرمایه یا از دارایی دولت و صاحبان شرکت تأمین می‌شود و یا اینکه از طریق فرآیند تأمین مالی به دست می‌آید. برای تأمین مالی، روش‌ها و ابزار گوناگونی وجود دارد که هر کدام دارای ویژگی‌ها و خواص مربوط به خود است. بسته به نیازها، توان مالی و رفتار مردم در سرمایه‌گذاری، این ابزارها و روش‌ها تبیین و به کار گرفته می‌شوند.

۱- بیان مسئله

پیشرفت و گستردگی امروزه‌ی جامعه بشری، بشر را وادار به طراحی و ابداع وسایل و ابزارهای متنوع و گوناگون برای رفع نیازها و الزامات خود کرده است. در این میان بحث دادوستد و روابط مالی افراد هم شاهد تغییرات چشمگیر و ابداعات جدید و متنوعی شده است که دیگر هیچ نام و نشانی از روابط ساده ابتدائی جوامع اولیه بشری و حتی روابط متداول تا سده قبل هم وجود ندارد. همواره عده‌ای از افراد داری سرمایه بوده‌اند که دانش، توانایی یا انگیزه‌ی لازم برای ورود به بازار سرمایه و انجام فعالیت‌های اقتصادی را نداشته‌اند و از آن طرف عده‌ای دیگر هم بوده‌اند که دانش و توانایی انجام فعالیت‌های اقتصادی را داشته‌اند ولی به دلیل عدم دارایی و سرمایه کافی موفق به انجام فعالیت مدنظر خود نمی‌شده‌اند. در این میان پیدایش ابزارهای مالی، واسطه بین این دو قشر شده است تا روابط مالی و مبادلات بازارها گسترش یابد. نکته مهم و قابل بحث و توجه، ضوابط و مقررات روابط این افراد و همچنین چارچوب فعالیت و استفاده از ابزارهای مالی مختلف می‌باشد.

یکی از این ابزارهای مالی، اسناد خزانه می‌باشد که در مقام تعریف آن می‌توان گفت اوراق خزانه اسلامی درواقع بر پایه بدهی‌های دولت روی پیمانکاری‌ها و پروژه‌های عمرانی است که پیمانکاران آن را اجرا کرده‌اند و دولت به آن‌ها بدهکار است، برای جبران بدهی‌های خود به بخش خصوصی و نیز خرید کالا و خدمات، اوراق قابل خرید و فروش در بازارهای مالی منتشر می‌کند. یا به زبان ساده‌تر می‌توان گفت اسناد خزانه اوراق بهادار کوتاه‌مدتی است که توسط دولت منتشر می‌شود و دلیل این نام‌گذاری این است که اسناد خزانه توسط خزانه‌داری کل منتشر می‌شود و سود اوراق خزانه اسلامی بر اساس نرخ تنزیلی در بازار معامله می‌شود و سود آن قطعی و مشخص است و نیازی به تعیین سود علی‌الحساب نیست.

قانون تجارت ایران مصوب ۱۳۱۱ در مواد ۵۱ تا ۷۱ مسائل حقوقی، حقوق دارندگان و ناشران اوراق قرضه را تبیین کرده است. علی‌رغم سابقه‌ی طولانی کشورها در انتشار اوراق خزانه (اوراق قرضه)، قدمت انتشار این اوراق در ایران به سال ۱۳۲۰ می‌رسد که در این سال، دولت وقت برای اولین بار دست به انتشار اسناد خزانه زد. سال ۱۳۳۰ در دولت دکتر مصدق دومین مرحله انتشار اسناد خزانه می‌باشد و بعداز آن در

سال‌های ۱۳۴۱ و ۱۳۴۶ اوراق قرضه به‌منظور دفاعی و کشاورزی و در سال‌های ۱۳۵۲، ۱۳۵۴ و ۱۳۵۹ به منظورهای تولیدی و کشاورزی و در سال ۱۳۵۸ با نام اوراق قرضه بدون جایزه انتشار یافته است. هم‌اکنون نیز بند ب ماده ۹۷ قانون برنامه پنجم توسعه که سیاست کلی ترویج صکوک را بیان داشته است، اختصاصاً و اختصاراً اشعار می‌دارد: ترویج استفاده از ابزارهای مالی اسلامی جدید نظیر صکوک، جهت تأمین مالی اسلامی بانک‌های کشور» و نیز تبصره ۶ ماده‌واحد قانون بودجه سال ۱۳۹۳ جواز صدور و انتشار این اوراق را صادر کرده است.

با بررسی سوابق انتشار و فروش اسناد خزانه در ایران می‌توان دریافت که به‌جز انتشار اسناد در سال ۱۳۳۰ که بیشتر جنبه سیاسی داشته است، این اوراق کمتر با اقبال عمومی مواجه شده و علت این امر را می‌توان دو شبهه بسیار مهم دانست:

۱- شبهه ربوی بودن این معاملات

۲- شبهه بیع دین به دین بودن خریداری این اوراق

در این پایان‌نامه به دنبال پاسخگویی به این دو شبهه و تعریفی جامع و کامل از اوراق اسناد خزانه هستیم.

۲- هدف تحقیق

هدف از تحقیق حاضر شناسایی دقیق ابزارهای مالی (صکوک) اسناد خزانه، بیان افتراق و تشابه ابزار مالی اسناد خزانه با اوراق قرضه و مشارکت‌های ربوی و بررسی تحولات اسناد خزانه می‌باشد.

۳- اهمیت موضوع

ابزارهای مالی نقش مهمی در توسعه و رشد اقتصادی داشته و ابداعات چشمگیر به وجود آمده در این حیطه، بازارهای مالی را به‌طور چشم‌گیری تحت تأثیر قرار داده است؛ که یکی از این ابداعات، اسناد خزانه می‌باشد که با ورود به بازار سرمایه و دادوستد ایران، برخی از فقهان و حقوقدانان، این را مصداق بارز بیع دین به دین و معاملات ربوی دانسته‌اند که با شرع و قانون سازگار نیست؛ و از آنجاکه با توجه به تعریف عقد قرض و شرایط و ضوابط آن نمی‌توان دقیقاً این اسناد را در زمره عقد قرض قرارداد پس لازم است تا مباحث حقوقی و فقهی اسناد خزانه مورد بررسی قرار گیرد و مشروعیت یا عدم مشروعیت اسناد مورد واکاوی قرار گیرد.

۴- سوالات تحقیق

الف) سوالات اصلی

۱. ماهیت حقوقی اسناد خزانه چیست؟
۲. اعتبار اسناد خزانه به چه صورت است؟

ب) سوالات فرعی

۱. ارتباط اسناد خزانه با معاملات ربوی چگونه است؟
۲. اعتبار اسناد خزانه در خصوص بیع دین بودن چگونه قابل تبیین است؟

۵- فرضیات تحقیق

- ۱) با عنایت به اینکه اوراق خزانه، مشمول عقد قرض نمی‌باشند و معاملات ربوی مورد نهی شرع، در قرض جاری است، از این حیث اعتبار اسناد مذکور به جهت ربوی بودن قابل خدشه نیست.
- ۲) بیع دین در مواردی، مورد نهی است که بیع دین، به دین دیگر، به قصد کسب بهره باشد در حالی که مطلق بیع دین که اسناد خزانه شامل آن است مورد نهی نیست و لذا اسناد خزانه از این حیث غیر معتبر محسوب نمی‌شود.

۶- پیشینه تحقیق

با توجه به جدید بودن موضوع می‌توان گفت هیچ تحقیقی در این مورد صورت نگرفته است. از موارد مشابه می‌توان پایان‌نامه‌های ذیل را نام برد:

- ۱- اوراق مضاربه (ماهیت، شرایط و آثار حقوقی آن) در فقه امامیه و حقوق ایران پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه قم، دانشکده حقوق، پدیدآور: محمد نوراللهی ۱۳۹۳.
- ۲- طراحی یک نوع اوراق تأمین مالی جایگزین اوراق قرضه، بدون بهره در نظام جمهوری اسلامی ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه صنعتی خواجه‌نصیرالدین طوسی، پدیدآور: محمدتقی زاده سارمه ۱۳۷۶.

۷- روش تحقیق

شیوه تحقیق حاضر، توصیفی- تحلیلی است. روش گردآوری این تحقیق کتابخانه‌ای بوده و ابزار آن فیش‌برداری می‌باشد؛ ناگفته نماند با توجه به جدید بودن موضوع کمتر منابع و محتوای آن را می‌توان از طریق کتب موجود یا پایگاه‌های الکترونیکی به دست آورد و نتیجه‌گیری تحقیق با تدقیق و واکاوی مبانی علمی، فقهی و حقوقی تدوین شده است.

۸- مشکلات و تنگناهای تحقیق

با توجه به جدید بودن موضوع و بکر بودن آن، تقریباً منبعی اختصاصی وجود ندارد حتی می‌توان گفت که تاکنون حتی تعریفی دقیق از اسناد خزانه ارائه نشده که این موضوع می‌تواند به‌عنوان مهم‌ترین مشکل فرا روی این تحقیق عنوان کرد. بدین ترتیب که ابتدا بایستی تعریف مشخصی از اسناد خزانه ارائه شود و سپس با استفاده از مبانی استدلالی، فرضیات تحقیق مورد آزمون قرار گیرد.

۹- سازمان‌دهی تحقیق

ساختار این پایان‌نامه در عناوین مختلفی تشکیل و در پنج فصل دسته‌بندی شده است. فصل اول به مقدمه‌ای در باب موضوع تحقیق و ضرورت انجام تحقیق و فروض و اهداف پژوهش می‌پردازد. در فصل دوم به کلیات و مفاهیم ابزارهای مالی پرداخته‌شده است؛ به‌طور خاص اسناد خزانه و تعاریف آن‌ها، تاریخچه و ویژگی‌های اختصاصی آن‌ها مورد بحث قرار گرفته است. در فصل سوم به ماهیت حقوقی اسناد خزانه پرداخته‌شده است که شامل مقایسه و امکان تطبیق با عقد قرض، بیع دین، بیع سلف، اصل آزادی عقود و قراردادهای و تبدیل تعهد می‌باشد. در فصل چهارم به اعتبار اسناد خزانه پرداخته می‌شود که در این مبحث به دو شبهه پاسخ داده می‌شود:

- ۱- شبهه ربوی بودن معاملات اسناد خزانه
- ۲- شبهه بیع دین به دین بودن اسناد خزانه

در نهایت نتیجه‌گیری مباحث در فصل پنجم با نظر به مطالب مورد بحث در فصول پیشین و تجزیه و تحلیل فقهی و حقوقی ابزارهای مالی مورد بحث، ارائه شده است. و در پایان فهرست منابع و مأخذ مورداستفاده در تحقیق آورده شده است.

فصل اول

کلیات، تاریخچه و مفاهیم

بازارهای مالی در سیر تحول خود همواره نیازهای ابزارهای جدیدی را ایجاد می‌کند و در روند تکامل خود مباحث جدید برای رفع نیازهای موجود طراحی شده است. یکی از مهم‌ترین مباحث متأخر، بحث ابزارهای مالی^۱ است.

در بررسی و تحقیق درباره مسائل فقهی و حقوقی یک رابطه اقتصادی، لازم است به‌خوبی موضوع آن را از جهات مختلف مورد شناسایی قرار گیرد و سپس در رابطه با آن مسئله به موشکافی دقیق پرداخته و درباره شرایط، احکام و آثار آن سخن به میان آورد.

در این فصل در پی آنیم که ابتدا صکوک (ابزارهای مالی اسلامی) را تعریف کرده و تاریخچه این ابزار و اسناد را بیان کنیم؛ و در ادامه انواع صکوک به‌طور خاص اسناد خزانه که موضوع اصلی این پایان‌نامه می‌باشد را به‌طور دقیق و جامع تعریف کرده و درنهایت به شباهت‌ها و تفاوت‌های آن با سایر ابزارهای مالی اسلامی بپردازیم.

مبحث اول: ابزارهای مالی (صکوک)

گفتار اول: تعریف لغوی ابزارهای مالی (صکوک)

لغت‌نامه المنجد واژه «الصک» را چنین معنا کرده است: کتاب یا نامه، رسید دریافت پول و غیره. معرب کلمه چک است و برای جمع آن از کلمه صکوک، اصک و یا صکاک استفاده می‌شود.^۲ در فرهنگ دهخدا، ذیل واژه «صکوک» چنین آمده است: ریشه آن حروف [ص ک ک] بوده و معنای آن چک، نامه و یا قباله می‌باشد.^۳

گفتار دوم: تعریف اصطلاحی ابزارهای مالی (صکوک)

در کتاب الموسوعه الفقہیہ درباره معنای اصطلاحی «صک»، چنین آمده است: صک نامه‌ای است که در آن معاملات و اقرارهای مالی را می‌نویسند.^۴ در ترمینولوژی حقوقی در ذیل کلمه «صک»، علاوه بر معنای لغوی آن، چنین آورده شده است: در فقه هر سندی را صک گویند مانند صک اقرار، صک بیع، صک طلاق، صک قدیم (= کهنه قباله) و صک ضمیمه (= سند غیرمنقول) و صک وقف.^۵

۱ - Financial instruments

۲ - معلوف، لوئیس، المنجد فی اللغة العربیة، انتشارات اسلام، ۱۳۸۳، تهران، ص ۴۳.

۳ - علی اکبر، دهخدا، فرهنگ دهخدا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ج ۱۰، ص ۱۳۲۲۴.

۴ - انصاری، محمدعلی، الموسوعه افقیه المیسره، مجمع الفکر الاسلامی، قم، ۱۴۱۵ ه.ق، ج ۲۷، ص ۴۲.

۵ - جعفری لنگرودی، محمدجعفر، مبسوط ترمینولوژی حقوق، تهران انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۲۳۵۴.

کمیته تخصصی فقهی اوراق بهادار نیز در مصوبه خود در تعریف صکوک چنین بیان می‌دارد: اوراق بهادار اسلامی (صکوک)، اوراق بهاداری هستند که بر اساس قرارداد شرعی منتشر می‌شوند و نشان‌دهنده مالکیت مشاع دارندگان آن در دارایی مبنای انتشار اوراق باشند.

استاندارد شریعت شماره‌ی ۱۷ سازمان حسابداری و حسابرسی، نهادهای مالی اسلامی صکوک را چنین تعریف کرده است: گواهی‌هایی با ارزش رسمی یکسان که پس از اتمام عملیات پذیره‌نویسی، بیانگر پرداخت مبلغ اسمی مندرج در آن توسط خریدار به ناشر است و دارنده آن مالک یک یا مجموعه‌ای از دارایی‌ها، منافع حاصل از دارایی‌ها و یا ذینفع یک پروژه یا یک فعالیت سرمایه‌گذاری خاص می‌شود.^۱ صکوک به «سندی دارای ارزش مادی و قابل‌مبادله که بیانگر حقوق دارنده آن نسبت به تعهدات صادرکننده اوراق در سررسید معینی است» تعریف کرده‌اند.^۲

نهایتاً می‌توان ابزارهای مالی اسلامی (صکوک) را به اوراق بهادار و قابل معامله در بازارهای مالی دانست که بر پایه‌ی یکی از قراردادهای مورد تأیید اسلام طراحی شده است و شامل حقوق دارنده و تعهدات صادرکننده می‌باشد.

مبحث دوم: تاریخچه صکوک (سیر تحول)

هرچند کشورهای اردن و پاکستان تلاش‌هایی را برای ایجاد یک چهارچوب قانونی برای انتشار اوراق قرضه اسلامی انجام داده بودند (در کشور اردن تصویب اوراق قرضه اسلامی و در کشور پاکستان نیز مشابه همان به تصویب رسید اما به انتشار نرسید) اما نخستین انتشار موفقیت‌آمیز اوراق قرضه اسلامی در سال ۱۹۸۳ در کشور مالزی صورت گرفت؛ که در آن زمان، بانک‌های اسلامی جهت غلبه بر مسئله نقدینگی به استفاده از این ابزارها روی آوردند که بانک مرکزی مالزی از اوراق قرضه دولتی استفاده نکرد و بجای آن از اوراق بدون بهره به نام سرمایه‌گذاری دولتی استفاده نمود که نرخ سود این اوراق از رابطه ثابتی تبعیت نمی‌کرد و وابسته به معیارهای مختلفی مانند شرایط کلان اقتصاد، نرخ تورم و نرخ بازدهی سایر اوراق بهادار مشابه بود. این ابزارها همگی مبتنی بر عقود اسلامی مانند اجاره، مشارکت، مضاربه و... بودند. در ایران، قدمت انتشار اوراق قرضه به سال ۱۳۲۰ بازمی‌گردد. در این سال، دولت وقت برای اولین بار دست به انتشار اسناد خزانه زد. متعاقب آن و با فواصل زمانی متفاوت اوراق قرضه مختلفی منتشر گردید.^۳ قانون تجارت ایران مصوب ۱۳۱۱ ضمن تأیید انتشار اوراق قرضه طی مواد ۵۱ تا ۷۱ به ابعاد مختلف اوراق قرضه پرداخته و مسائل حقوقی آن و حقوق دارندگان و ناشران را بررسی کرده است.

۱ - حسینی زاده، مظلومی، سید رضا، بررسی استفاده از صکوک استصناع در تامین مالی مسکن، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹، ص ۱۸.

۲ - بازوکار، احسان، اوراق استصناع، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۲، ص ۲۹.

۳ - رحیمی، زهرا، بررسی آثار اقتصادی انتشار اوراق مشارکت، پژوهشکده پولی و بانکی، تهران، ۱۳۸۱ هـ ش، ص ۳.